

ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

УДК 903.5(477.7)

В. О. Забавін

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОХОВАЛЬНИХ ПАМ'ЯТОК ЗРУБНОЇ КУЛЬТУРИ НАДАЗОВ'Я

В історії дослідження поховальних пам'яток зрубної культури Надазов'я можна виділити п'ять етапів. Перший етап (до початку ХХ ст.) Характеризувався початковим вивченням Надазов'я фахівцями суміжних професій і першими безсистемними спробами розкопок курганів, з аморфною масою забарвлених і скорчених кістяків. Це час накопичення загальноісторичних знань, час диференціації наукових та аматорських робіт, час вироблення методик розкопок курганів і розуміння їх значення як археологічного джерела. Другий етап (початок – перша чверть ХХ ст.) Пов'язаний з першими спробами класифікації та узагальнення матеріалів розкопок курганних могильників. Подальше виділення конкретних послідовних груп поховань, що відображають основні етапи розвитку епохи бронзи, проходило на тлі незначних за масштабами польових досліджень. Третій етап (середина 1920-х – кінець 1940-х рр.) В цілому характеризується незначним накопиченням джерел в ході спорадичних розкопок курганів на індустріальних новобудовах з подальшим загасанням і повним припиненням досліджень до середини 1930-х рр. Четвертий етап (1950-ті – 1960-ті рр.) ознаменувався дослідженням серії поселень у Надазов'ї та на суміжних територіях, незначними розкопками поховальних пам'яток (в основному на території запорізького Надазов'я), а також першими узагальненнями отриманих в ході досліджень матеріалів. Наступний, якісно новий п'ятий етап (1970-ті – 1991 р.), характеризувався різким збільшенням джерельної бази, представленої, в першу чергу, матеріалами курганних могильників, що досліджувалися в ході новобудовних робіт у зонах меліорації з подальшим осмисленням і всебічним вивченням. Останній, шостий етап (1991 р. – теперішній час), відрізняє спорадичне і незначне накопичення джерел з вивчення поховальних пам'яток зрубної культури Надазов'я, який продовжується і в наші дні.

Ключові слова: історія археологічної науки, доба бронзи, зрубна культура.

Надазов'я – досить велика територія, що входить до великого євразійського поясу степів. Цей регіон, розташований на стику Передкавказзя, Доно-донецьких і Нижньодніпровських степових обширів, був за доби бронзи контактною зоною, завдяки якій культурні явища могли швидко поширюватися по всій території півдня Східної Європи. Значна кількість досліджених поховальних пам'яток зрубної культури свідчить про чисельність населення, яке мешкало на зазначеній території за доби пізньої бронзи. Перші кроки з дослідження курганів Надазов'я стали яскравим тому підтвердженням. Ця тема спеціально не досліджувалася. Її окремі аспекти знайшли відбиток у працях, які охоплювали більш широке коло питань або регіонально не збігалися з окресленим ареалом. Деякі праці містили історіографічний огляд, який лише частково висвітлює тему, що цікавить нас, але є гранично стислим. Але в цілому обрана для вивчення тема не була предметом окремого дослідження і потребує ґрунтовного та всебічного висвітлення.

В історії дослідження поховальних пам'яток зрубної культури Надазов'я можна виділити п'ять етапів. Перший етап (до початку ХХ ст.) Характеризувався початковим вивченням Надазов'я фахівцями суміжних професій і першими безсистемними спробами розкопок курганів, з аморфною масою забарвлених і скорчених кістяків. Це час накопичення загальноісторичних знань, час диференціації наукових та аматорських робіт, час вироблення методик розкопок курганів і розуміння їх значення як археологічного джерела. Другий етап (початок – перша чверть ХХ ст.) Пов'язаний з першими спробами класифікації та узагальнення матеріалів розкопок курганних могильників. Подальше виділення конкретних послідовних груп поховань, що відображають основні етапи розвитку епохи бронзи, проходило на тлі незначних за масштабами польових досліджень. Третій етап (середина 1920-х – кінець 1940-х рр.) В цілому характеризується незначним накопиченням джерел в ході спорадичних розкопок курганів на індустріальних новобудовах з подальшим загасанням і повним припиненням досліджень до середини 1930-х рр. Четвертий етап (1950-ті – 1960-ті рр.) ознаменувався дослідженням серії поселень у Надазов'ї та на суміжних територіях, незначними розкопками поховальних пам'яток (в основному на території запорізького Надазов'я), а також першими узагальненнями отриманих в ході досліджень матеріалів. Наступний, якісно новий п'ятий етап (1970-ті – 1991 р.) , характеризувався різким збільшенням джерельної бази, представленої, в першу чергу, матеріалами курганних могильників, що досліджувалися в ході новобудовних робіт у зонах меліорації з подальшим осмисленням і всебічним вивченням. Останній, шостий етап (1991 р. – теперішній час), відрізняє спорадичне і незначне накопичення джерел з вивчення поховальних пам'яток зрубної культури Надазов'я, який продовжується і в наші дні.

Дослідницький інтерес до курганних старожитностей Надазов'я має давню традицію. Спочатку він проявлявся у вигляді пошуку скарбів і погоні за стародавніми артефактами. Збереглася численна розрізнена і фрагментарна інформація щодо грабівницьких та аматорських розкопок курганів. Потім вивченням Надазов'я займалися фахівці суміжних професій: геологи, етнографи, географи. Показовими в цьому відношенні дорожні нотатки Й.А. Гільденштедта (1745–1781), природознавця й мандрівника, учасника знаменитих комплексних наукових експедицій Російської академії наук 1768–1774 рр. Восени 1773 року ним були обстежені райони Приазов'я від Міусу до Бердянської коси. Серед численних і різноманітних відомостей дослідник у своєму щоденнику дає опис курганів і курганних груп [Усачук 2003, с. 19].

Перші ж кроки з дослідження курганів Північного Приазов'я, в межах сучасної Запорізької області, було здійснено вихідцями з Німеччини – П.І. Кеппеном (1793-1864) та І. Корнісом (1789–1848). Академік Кеппен продовжував збирати відомості про кургани Запоріжжя, але опубліковані вони були після його смерті – в 1908 році в «Известиях Таврійської ученої архивної комісії» [Репников 1908]. Особливий інтерес представляє його опис відомої Кам'яної Могили біля Мелітополя. Ним же було запропоновано розкопати кілька курганів у Мелітопольському повіті біля річки Токмак [Кеппен 1908]. Сам Кеппен розкопок в Приазов'ї не проводив, але сприяв організації та фінансуванню археологічних розкопок І. Корніса. У 1837 році він на власні гроші розкопав кілька курганів на р. Молочної. Після висвітлення результатів цих робіт

І.С. Забелін

П.І. Кеппенем на одному із засідань Академії наук, остання виділила грошову дотацію на продовження цих робіт. Протягом 1842–1844 років поблизу р. Молочної Корнісом було розкопано 13 курганів. На жаль, опубліковані були тільки матеріали епохи середньовіччя, доля інших невідома [Тощев 2003, с. 7].

Значний слід у вивченні курганних старожитностей Надазов'я залишив І.Є. Забелін (1820–1908). У 1864 році, крім досліджень на Таманському півострові, ним було проведено розвідки курганів на північному узбережжі Азовського моря в межах сучасної Донецької та Запорізької областей [Усачук 2004, с. 11]. Дещо пізніше, на початку 70-х рр. XIX століття, були проведені дослідження курганів у районах будівництва Костянтинівської залізниці. Розкопки вів інженер управління цієї дороги Е.Х. Штіда. Один з досліджених курганів розміщався у верхів'ях р. Кальміус (нині територія м. Донецька) і включав два зрубних поховання в кам'яних скринях [Усачук 2004, с. 13]. Слід відзначити, що методика розкопок відповідала рівню досліджень свого часу (через центр насипу пробивалася одна траншея або колодязь). Не всі знахідки надходили до Імператорської Археологічної комісії, що було характерним для того часу. Комісія віддавала перевагу і приймала тільки «цінні та особливо важливі у науковому відношенні предмети», таким чином, масові матеріали доби бронзи не могли бути представлені до розгляду або просто ігнорувалися. Ця обставина зіграла дуже негативну роль в курганній археології другої половини XIX – початку XX ст. Стан археології розглядуваного періоду характеризують слова М.І. Ростовцева (1870–1952), члена Берлінської та Російської АН, професора Петербурзького університету, що ця наука «... наукових завдань не ставила ..., копали, щоб знайти речі, по можливості золоті ... Результатом була загибель одного пам'ятника за другим ... Головною причиною цього вкрай сумного явища було те, що до пам'яток справжнього інтересу ні на місцях, ні в Петербурзі, ні в суспільстві не було і про їхнє існування негайно після їх відкриття легко, але зате міцно забували» [Тощев 2003, с. 15]. Яскравим підтвердженням цього може слугувати той факт, що багато пам'яток лише в останні десятиліття, а багато хто ще чекають продовження робіт. Протягом XIX століття наукові розкопки курганів межували з майже безконтрольними грабінницькими розкопками, а грань між професійними і любительськими роботами була часто умовною. Це був час накопичення історичних знань, час диференціації наукових та аматорських робіт, час вироблення методик розкопок курганів і розуміння їх значення як археологічного джерела.

М.О. Бранденбург

Від кінця XIX століття починається планомірне вивчення старожитностей Північного Приазов'я. Кургани починають вивчатися як специфічне археологічне джерело, яке дозволило створити внутрішню періодизацію бронзового віку. Роботи проводилися на досить високому для прийнятої тоді методикі розкопок курганів рівні. У 1888–1889 рр. в околицях міста Маріуполя розкопки курганів проводив завідувач Артилерійським історичним музеєм (м. Санкт-Петербург) генерал-майор М.О. Бранденбург (1839–1903). У 1888 році він розкопав курган № 195 (нумерація дана згідно щоденників дослідника) на території м. Маріуполя і № 196 та 197 поблизу села Старий Крим. Наступного року були розкопані кургани вздовж річки Кальчик (№ 199–204) і великий курган, який входив до групи з трьох насипів на правому березі р. Каратиш (№ 205) [Журнал... 1908, с. 178–190; Список... 1988, с. 62; Литвиненко 1999, с. 98]. Всього

було досліджено 18 поховань зрубної культури.

Згадаємо і випадково відкрите 1883 року при земляних роботах у д. Веселі Времівської волості (нині с. Веселе Володарського р-ну Донецької обл.) зрубне поховання у кам'яній скрині з посудиною. У М.О. Бранденбурга цей комплекс позначений як курган № 198 [Журнал... 1908, с. 206]. У 1899 році ним було досліджено курган № 451 у верхів'ях Міусу, поблизу с. Оріхове Картушінської волості Таганрозького округу ОВД (нині с. Оріхове Антрацитського р-ну Луганської обл.). Тут виділяється 3 поховання зрубної культури, зоврема одне в кам'яній скрині, інше поховання супроводжувалося двома посудинами, бронзовими скроневидами підвісками і ножем [Качалова 1974, с. 21].

1888 року в Північному Приазов'ї крім експедиції Н.Є. Бранденбурга працював ще один дослідник – професор Бернського університету Е.Ю. Петрі (1854–1899). Неподалік хутора Піски (сучасне селище Піски Ясинуватського району Донецької області) було досліджено групу з 6 насипів під назвою Рясні Могили. У кургані 1 (А) зафіксовано щонайменше чотири безінвентарних впускних поховання, що ймовірно, відносяться до епохи пізньої бронзи. Не викликає сумніву зрубна приналежність поховання у кам'яній скрині (п. 1) з кургану 3 (С) [Усачук 2004, с. 15].

М.І. Веселовський

З територією досліджуваного регіону пов'язаний і один з періодів діяльності професора Петербурзького університету, співробітника Імператорської археологічної комісії М.І. Веселовського (1848–1918). У 1892 році він прибув до містечка Великий Токмак, щоб дослідити пошкоджені селянами кургани. У ямному кургані № 2 в насипу було виявлено ліпну посудину зрубної культури. Де конкретно перебували ці кургани достеменно не відомо. Веселовського вони мало зацікавили, оскільки містили поховання доби бронзи. Для його звітів типовими є записи такого змісту: «трапляються скорчені та пофарбовані кістяки, завершують розкопки» [Саєнко 2007]. У 1889 році ним же були розкопані під м. Ногайським (сучасний Приморськ) 3 кургани з групи Рясні Могили, в тому ж році під с. Преславою (сучасний Приморський район) було досліджено 1 курган з

двома похованнями епохи бронзи [Тоцев 1997, с. 7].

При підготовці XIII археологічного з'їзду, що проходив у Катеринославі 1905 року, були проведені археологічні розвідки та розкопки на теренах губернії [Заседання 1908, с. 127]. У 1903 році співробітник Донського музею В.А. Харламов (1875–1957) розкопав курган у с. Старобішеве, а в 1904 році – у с. Роздольне Старобішевського району Донецької області [Харламов 1908, с. 235–236]. Тут були відкриті зрубні поховання в кам'яних скринях. У 1904 році приват-доцент Харківського університету Є.П. Трифільєв розкопав 34 кургани вздовж р. Кальміус поблизу сіл Чермалик, Карань, Ласпа, Чердакли та Мала Янісоль. Були досліджені поховання від епохи бронзи до середньовіччя [Трифилев 1907, с. 366–368].

Спробу узагальнення матеріалів доби бронзи з розкопок курганів було зроблено у праці О.А. Спицина (1858–931) «Кургани з пофарбованими кістяками», опублікованій в 11 томі «Записок Російського Археологічного товариства» за 1899 рік [Спицин 1899]. Питанням хронології та класифікації матеріалів бронзового віку було приділено пильну

увагу у працях Д.Я. Самоквасова (1843–1911) [Самоквасов 1892; 1908], О.О. Бобринського (1852–1927) [Бобринский 1901], М.О. Бранденбурга [Бранденбург 1899; Журнал... 1908]. Спроби ці виявилися невдалими, оскільки за основу систематизації бралися поодинокі, випадкові ознаки (наприклад, фарбування вохрою). Натомість, в цілому археологами було покладено початок накопичення значного фонду джерел, що походили з розкопок курганных могильників, які тільки частково змогли використати наступні покоління дослідників.

Початок дійсно науковому дослідженню поховальних пам'яток зрубної культури Надазов'я було покладено розкопками члена Московського Археологічного товариства В.О. Городцова (1860–1945). У 1903 році, слідом за розкопками в басейні Сіверського Дінця, були досліджені кургани у Бахмутському повіті Катеринославської губернії [Городцов 1907]. В результаті тут було розкопано 64 поховання зрубної культури [Усачук 1986, с. 22–23], в тому числі у верхів'ях річки Кальміус – щонайменш 19 комплексів. Головним підсумком цих досліджень стало виділення конкретних послідовних груп поховань, що характеризували основні етапи розвитку бронзового віку зазначеного регіону. В.О. Городцов першим поставив насправді наукову основу розробку періодизації [Городцов 1905; 1907], крім застосування стратиграфічного методу, ним була використана типологія форм поховального обряду та інвентарю [Городцов 1916]. Довголіття городцовської періодизації епохи бронзи, перш за все, зумовило те, що всі три складові (стратиграфія, поховальний обряд та інвентар) не суперечили один одному [Пустовалов 2001, с. 42]. Висновки, зроблені дослідником, на багато десятиліть визначили напрямки у вивченні культур бронзового віку півдня Східної Європи. Попри те, що час вніс до них свої певні корективи, основні положення не втратили свого значення і століття по тому.

В.О. Городцов

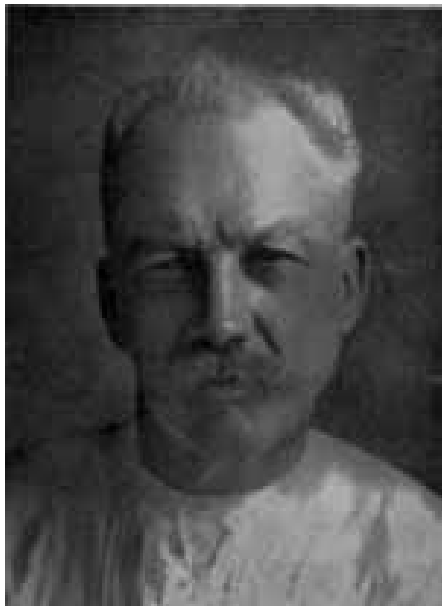
В результаті проведених розкопок було накопичено значну в кількісному відношенні джерельну базу, що характеризує могильники зрубної культури Північного Приазов'я та прилеглих територій. Слід зауважити, що наявні матеріали далеко не рівнозначні за своєю інформативністю, що зумовлено рівнем та якістю розкопок та звітної документації. Переважна частина розкопок кінця XIX – початку XX ст. є доступною лише у вигляді різної повноти письмових описів, мало корисних вивчення питань хронології та матеріальної культури.

У цілому в окреслений період, за винятком польових і теоретичних досліджень В.О. Городцова, в Північному Приазов'ї відбувалося лише незначне накопичення джерел в ході спорадичних розкопок курганів. Всі ці роботи відрізнялися досить низьким, з позицій сьогодення, рівнем методики розкопок і фіксації матеріалів. Зазвичай розкопки здійснювалися траншеями або колодязями, які розкривали лише центр насипу. Тільки в Донецькій області нараховується близько 175 об'єктів, які були розкопані в XIX – першій половині XX ст. подібним способом [Дегерменджі 2004, с. 3]. Такі кургани не можуть вважатися повністю дослідженими, оскільки розкопкам піддавалася лише центральна частина кургану, тоді як його поли, де могло міститися чимало поховань, залишалися не розкопаними. Графічна фіксація об'єктів часто зовсім відсутня або представляла собою схематичні рисунки. Значна частина здобутих матеріалів розрізнена або зовсім втрачена. Рівень звітної документації також залишався досить низьким. Повністю відсутні публікації матеріалів. За таких обставин зрубна

культура Північного Приазов'я та прилеглих територій залишалася представленою в основному матеріалами розкопок В.О. Городцова, виданими на початку ХХ століття.

Наступний етап у вивченні зрубних старожитностей Надазов'я тісно пов'язаний з іменами М.О. Макаренка, В.М. Євсєєва, М.О. Міллера і П.М. Пиневи́ча. Розкопки курганів в першій половині ХХ сторіччя на території Донецького Приазов'я, що дали, у тому числі і матеріали зрубної культури, проводилися в кінці 1920-х – початку 1930-х років. На Міуському півострові старожитності зрубної культури були виявлені під час розкопок на Золотий косі в 1927 році [Міллер 1935, с. 120]. У тому ж році М.О. Міллером на Міуському півострові були розвідані перші поселенські пам'ятки доби пізньої бронзи. Сліди «архаїчної культури» знайдені на Петрушиной і Золотій косі, в гирлі Міуського лиману [Міллер 1928].

П.М. Пиневи́ч, завідувач історико-археологічним відділом Маріупольського музею, в 1924 році провів розвідку в верхів'ях р. Кальміус, в 1926 обстежив берега річок Кальчик і Каратиш. У 1927 році він розкопав 6 курганів біля с. Чермалик та 5 у м. Маріуполі [Пиневи́ч 1927]. Тут також були досліджені поховання від енеоліту до епохи середньовіччя, в тому числі і зрубні [Косиков 1998, с. 6]. У 1928 році в кургані в районі будівництва електростанції заводу ім. Ілліча (м. Маріуполь) в кургані № 1 було досліджено 4 зрубних поховання, в тому числі поховання 1, вчинене за обрядом кремації. Тут похоронне багаття було розведено у самій могильній ямі, тіло повністю не згоріло, і навколо нього залишився товстий горілий шар [Пиневи́ч 1928, с. IX]. На жаль, археологічні колекції П.М. Пиневи́ча роз'єднані, частково депаспортизовані. Ще в 1930-ті роки найбільш цікаві експонати були передані на зберігання до музеїв Ленінграда і Москви. У 1956 році частину матеріалів передали до фондів Донецького обласного краєзнавчого музею [Косиков 1998, с.13].

М.О. Макаренко

На початку 1930-х років нечисленні дослідження проводилися в південно-західній частині Донецького кряжу (верхів'я р. Кальміус, басейн Азовського моря), недалеко від м. Сталіно (в межах нинішнього м. Донецька). У ході цих робіт в 1930 році професором Київського університету, членом Всеукраїнської академії наук (ВУАН) та Всеукраїнської археологічної комісії (ВУАК) М.О. Макаренком були проведені розкопки кургану біля селища азотного заводу на правому березі р. Кальміус, що містив не менше чотирьох поховань зрубного часу [Косиков 1999, с. 274–276]. Потім дослідження були продовжені спільно з В.М. Євсєєвим в районі Гладківських рудників, де в 3 курганах було виявлено 8 зрубних поховань (1931, 1932, 1951 рр.) [Кучугура 2007, с. 75; Усачук 1991, с. 46–48]. У села Григорівка (1932 р.) в 13 курганах було досліджено не менше 35 поховань зрубної культури [Усачук 1993, с. 46–52]. Слід зауважити, що наукові звіти по всіх цих розкопках відсутні, є лише фрагменти польової документації, фотографії, поодинокі знахідки, що зберігаються у фондах Донецького обласного краєзнавчого музею.

У 1931 році в гирлі р. Кальміус, на лівому березі недалеко від балки Бузинної (зараз цей майданчик займає завод «Азовсталь» у м. Маріуполі) була досліджена курганна група «Б», що складалася з п'яти насипів. У найбільшому кургані № 1 енеолітичного часу було виявлено 11 поховань зрубної культури. В інших курганах було вивчено не менше 14 поховань, у тому числі в чотирьох курганах знайдено

10 посудин зрубної культури [Кучугура 2007, с. 77]. У групі «В», що складалася з семи насипів, було виявлено 34 поховання зрубної культури, причому, 18 з них були скоєні в кургані № 2, а 12 в кургані № 6 [Усачук 1990, с. 115–116]. Протягом польових сезонів 1932–1933 рр., за деякими даними, дослідження в цьому районі були продовжені [Макаренко 1933, с. 6, 122].

Підводячи підсумки діяльності М.О. Макаренка в Маріуполі та його околицях, можна стверджувати, що дослідження його викликали величезний інтерес наукової громадськості до Надазов'я. Колекція старожитностей Маріупольського музею на основі знахідок М.О. Макаренка значно збільшилася, ці матеріали експонуються і сьогодні. Крім того, В.М. Євсєєвим в 1935 році були проведені дослідження трьох насипів з курганної групи, котра перебувала на гребенях балки правого берега р. Кринки. У цьому ж році був розкопаний курган на протилежному березі біля с. Благодатне (Амвросіївського р-ну Донецької обл.). У кожному кургані було виявлено від одного до двох поховань. Всі вони однотипні, в їх спорудженні широко використані конструкції з каменю – пакети, застави, перекриття, кромлехи. Принаймні, шість поховань можна віднести до зрубної культури [Усачук 1994, с. 99]. Таким чином, за неповне десятиліття в басейнах річок Кальміусу і Міусу в Надазов'ї було розкопано не менше 47 курганів, які містили не менше 111 поховань зрубної культури доби пізньої бронзи.

У 30–40 рр. ХХ ст. археологічні дослідження майже повністю припиняються, що пов'язано із загальним важким станом у країні, що призвело до загибелі, як дослідників, так і більшості створених і в масі неопублікованих колекцій. У повоєнні десятиліття польова археологія переживала період спаду, особливо це стосується вивчення пам'яток бронзового століття.

У цілому, з часу польових і теоретичних досліджень В.О. Городцова до кінця 1950-х рр. в Приазов'ї відбувалося лише незначне накопичення джерел в ході спорадичних розкопок курганів. Слід зазначити, що всі ці роботи відрізнялися досить низьким, з позицій сьогодення, рівнем методики розкопок і фіксації матеріалів. За рідкісним винятком розкопки здійснювалися траншеями або колодязями, захоплювали лише центр насипу. За підрахунками, тільки в Донецькій області налічується близько 175 об'єктів, які були розкопані в ХІХ – першій половині ХХ ст. способом колодязя або траншеї [Дегерменджи 2004, с. 3].

Такі кургани не можуть вважатися повністю дослідженими. Як встановлено в наш час, вищезазначеними методами була досліджена лише центральна частина кургану. Графічна фіксація об'єктів найчастіше зовсім була відсутня або представляла собою схематичні начерки. Велика частина добутих матеріалів розрізнена або зовсім втрачена. У 1930–1950 роки застосовувалася методика розтину розкопом всієї або майже всієї підкурганної площі. Однак стратиграфічна фіксація насипу кургану як і раніше не велася. Рівень звітної документації також залишався досить низьким, хоча значно активніше став застосовуватися метод фотофіксації. Повністю були відсутні публікації матеріалів.

Наступний етап (початок 50-х – кінець 60-х рр. ХХ ст.) можна вважати початком нового періоду у вивченні зрубних старожитностей. Етап характеризується дослідженням серії поселень у Надазов'ї та на суміжних територіях [Огульчанский 1950; Шапошникова 1967 та ін.] і першими узагальненнями отриманих матеріалів [Кривцова-Гракова 1955; Лесков А.М. 1967], що супроводжувалися незначними розкопками поховальних пам'яток.

У післявоєнні роки в Запорізькому Надазов'ї були проведені дослідження у зв'язку з планами будівництва великого водосховища на річковій системі Молочна-Чингул, яке мало затопити досить велику площу, в тому числі і Кам'яну Могилу під Мелітополем. Проект надалі, на щастя, не був реалізований. Протягом польових сезонів

1951–52 рр. тут працювала Молочанська експедиція ІА АН УРСР під загальним керівництвом О.І. Тереножкіна. Досліджувалися кургани, які потрапляли в зону затоплення уздовж лівого низького берега Чингул-Молочної від с. Садового до с. Терпіння. Всього за два польових сезони було розкопано 83 кургани, з яких 24 насипи містили не менше 90 поховань зрубної культури. Слід зазначити, що розкопки проводилися без використання техніки, що негативно позначилося не тільки на масштабах земляних робіт, але і на повноті дослідження пам'яток. Якщо невеликі кургани (діаметром до 20 м) вдавалося дослідити на знесення, то великі насипи розкопувалися далеко не повністю. У таких випадках залишалися недослідженими підлоги курганів, які могли містити окремі впускні поховання [Тереножкін 1960. с. 5].

З початку 70-х рр. ХХ ст. у вивченні зрубних поховальних пам'яток розпочався якісно новий етап, що характеризувався різким збільшенням джерельної бази, представленої, в першу чергу, матеріалами курганних могильників, що досліджувалися в ході новобудовних робіт у зонах меліорації. На території Донецького Кряжу і в Донецькому Надазов'ї зосередила свої роботи Сіверсько-Донецька експедиція ІА АН УРСР. Протягом десятиліття були розкопані десятки курганів, в яких досліджено сотні поховань від пізнього енеоліту до пізнього середньовіччя, пройдено розвідувальними маршрутами сотні кілометрів, в ході яких виявлено чимало інших пам'яток, від стоянок пізньопалеолітичного часу до кочовищ епохи середньовіччя. Протягом трьох польових сезонів (1976–1978 рр.) в Надазов'ї проводили свої дослідження загопи Другої Сіверсько-Донецької (1976) і Донецької (1977–1978) археологічних експедицій ІА АН УРСР під керівництвом С.Н. Братченко. За три роки робіт в Донецькому Надазов'ї було досліджено не менше 34 поховань зрубної культури [Братченко 1977; 1979; 1997]. У 1975 р. в межах Донецького Кряжу на кордоні з зоною Надазовських степів проводив свої дослідження Астахівській загін Сіверсько-Донецької експедиції [Евдокимов 1992]. Всього за 11 років роботи експедиціями під загальним керівництвом С.Н. Братченка і В.М. Даниленка в межах верхів'їв річок басейну Азовського моря був здобутий величезний і цікавий матеріал з курганних могильників епохи бронзи, в тому числі зрубної культури. У загальній складності було розкопано в 21 могильнику близько 150 поховань зрубної культури, що походять з 48 курганів.

Починаючи з 1983 р. в запорізькому Приазов'ї, проводила своє дослідження Приазовська новобудовна експедиція ІА АН УРСР під керівництвом Ю.В. Болтрика. Був здобутий значний і цінний матеріал з курганних могильників епохи бронзи, в тому числі і зрубної культури. У межах Донецької області курганні могильники Надазов'я почали активно досліджуватися незабаром після створення новобудовної експедиції Донецького держуніверситету. Всього до кінця ХХ ст. співробітниками археологічної експедиції ДонДУ на півдні Донецької області було досліджено в 110 курганах близько 400 поховань зрубної культури, що походять з 50 різних могильників. Слід зазначити, що після згортання масштабних досліджень в останнє десятиліття минулого століття була значно активізована робота по введенню в науковий обіг матеріалів з університетських розкопок. В результаті виконаної роботи з'явився ряд збірників та окремих статей з розгорнутою публікацією курганних могильників Донецької області, в тому числі, що містять поховання зрубної культури, досліджені у Надазов'ї.

У 1972 році при історичному факультеті Ростовського університету була створена археологічна лабораторія. Одним з перших районів, де розгорнулися розкопки цієї експедиції, став Міуський півострів, розташований в північно-східній частині Надазов'я. За сезони 1974–79 рр. тут були розвідані і розкопані десятки курганів різних епох, в тому числі досліджено в 20 курганах 122 поховання зрубної культури [Ильюков 1988]. Крім великих новобудовних експедицій, в 1970–1990-ті роки в Надазов'ї проводила розкопки експедиція Донецького обласного краєзнавчого музею. Загін під керівництвом О.Я. Привалової в басейні р. Кальміус дослідив в 18 курганах не менше

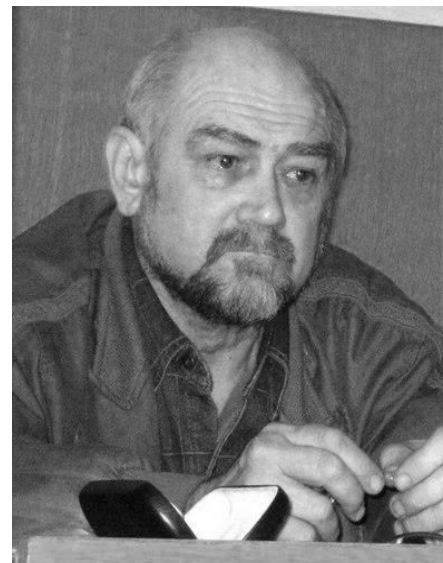
40 поховань зрубної культури. Слід зазначити, що видобутий значний фонд джерел для вивчення зрубної культури Надазов'я, з часом практично повністю був введений в науковий обіг [Привалова 1976; 1977; 1978; 1980; 1988; 1999; 2001; 2004]. Цією ж експедицією на берегах річок Калка, Мокра Волноваха і Суха Волноваха (басейн р. Кальміус) в 1970-ті – 80-ті роки було відкрито близько 60 поселень зрубної культури та розкопано три ґрунтових могильника [Список... 1988].

У 1975 році в басейні р. Кальміус працював ще один загін ДОКМ під керівництвом Н.П. Зарайської. Тут було досліджено в 5 курганах 7 зрубних поховань [Зарайская 1976, с. 326; 1992, с. 16–17]. У 1970-і роки в заплаві лівого берега р. Молочної невеликі роботи також проводила експедиція Мелітопольського краєзнавчого музею під керівництвом Б.Д. Михайлова [Михайлов 1976, с. 363–364]. Створений в 1981 р. М.Л. Швецовим гурток юних археологів при Донецькій обласній станції юних туристів розкопав групу курганів, де було досліджено 6 поховань зрубної культури [Швецов 1982; 2004]. Поповненню фонду джерел зрубної культури сприяли роботи Новоазовської експедиції Донецького Палацу піонерів і школярів під керівництвом В.М. Горбова і А.М. Усачука. За кілька польових сезонів на узбережжі Азовського моря ними було досліджено в 4 курганах 20 поховань [Горбов 1987; 2011].

У 1988 році при Таганрозькому державному музею-заповіднику було створено відділ польових археологічних досліджень. У тому ж році на території Матвеева-Курганського району Ростовської області в гирлі р. Кам'янки (ліва притока р. Міус) в 5 курганах було досліджено 30 поховань зрубної культури [Ларенок, 1993]. Значно був поповнений фонд джерел в результаті досліджень Таганрозької археологічної експедиції і Недвіговського загону Археологічного науково-дослідного бюро в ростовському Надазов'ї [Каталог... 1998]. Невеликі дослідження на території запорізького Надазов'я, але що дали цікавий матеріал зрубної культури, проводила археологічна експедиція Запорізького краєзнавчого музею. У польовий сезон 1988 року в басейні р. Мала Токмачка було розкопано 26 поховань в 13 курганах [Плешивенко 1993, с. 128–156; 1995, с. 143–159].

Варто особливо відзначити дослідження експедиції «Єврика» під керівництвом В.Ф. Клименка, яка впродовж ряду років розкопувала кургани зрубної культури в районі м. Єнакієве (верхів'я р. Кринки) і на півдні Донецької області. Примітно, що буквально всі ці дослідження знайшли відображення не тільки у вигляді коротких повідомлень в щорічниках «Археологические открытия», але також у тезах конференцій і розгорнутих публікаціях [Клименко 1991; 1994; 1998 т ін.]. Таким чином, за два з лишком десятиліття досліджень були отримані матеріали по 47 курганах зрубної культури з 21 могильника, що містили не менше 80 поховань.

З 1984 р. в Надазов'ї під керівництвом В.К. Кульбаки починає свою роботу Жданівська (Маріупольська) археологічна експедиція. З 1988 р. ця експедиція продовжила свої дослідження при Лабораторії охоронних досліджень пам'яток археології Українського Фонду культури. Були проведені охоронні розкопки курганів в південних р-нах Донецької області та у м. Маріуполі. Всього з 1984 по 1993 рр. Маріупольською експедицією було розкопано в Надазов'ї близько 70 поховань зрубної культури. На жаль, велика частина матеріалів, за рідкісним винятком [Кульбака 1993, с. 57–58; 2002, с. 52; 2009, с. 136–141; Забавин 2010, с. 174–184; 2011а, с. 161–170], досі не

В.К. Кульбака

знайшла належного відображення в літературі.

Для сучасного періоду властиво різке скорочення обсягу польових робіт, але незначне накопичення джерел з вивчення поховальних пам'яток зрубної культури Надазов'я продовжується і в наші дні. Завдяки роботам експедиції Запорізького краєзнавчого музею, що проводила в 1990-х роках дослідження на сході області, був отриманий невеликий за обсягом, але цікавий матеріал, що значно розширює джерельну базу зрубної культури. Всього за п'ять польових сезонів у східній частині Запорізької області експедицією було розкопано в 20 курганах не менше 70 поховань зрубної культури [Самар 2002; 2005].

У польовий сезон 1998 р. в басейнах річок Мокрий Єланчик і Міус на території сучасної Ростовської обл. комплексна експедиція Обласної інспекції з охорони та експлуатації пам'яток історії та культури і Археологічного науково-дослідного бюро вивчила в 5 курганах чотирьох різних могильників 12 поховань [Потапов 2005]. У цьому ж році експедицією Маріупольського гуманітарного інституту (зараз Маріупольський державний університет) під керівництвом В.К. Кульбаки на східній околиці м. Маріуполя було розкопано ще два кургани, що містили 8 поховань зрубного часу [Кульбака 1998; Забавин 2011а]. У 2005–2006 рр., експедицією ДОКМ був досліджений курганний могильник на західній околиці м. Маріуполя, що також містив поховання зрубної культури [Усачук 2007, с. 388–395.]. У наступному році експедицією Охоронної археологічної служби України на території аеропорту м. Донецька був розкопаний курган зрубної культури з двома соціально неординарними похованнями [Усачук 2010, с. 185–202]. У 2011 р. Археологічною експедицією Маріупольського державного університету було проведено дослідження зруйнованого кургану зрубної культури в Новоазовському р-ні Донецької обл. [Забавин 2012, с. 210–211]. У тому ж році навчальною археологічною лабораторією Бердянського державного педагогічного університету були проведені науково-рятувальні роботи в Бердянському районі Запорізької області, де в зруйнованому кургані було досліджено одне поховання зрубної культури [Папанова 2012].

Слід зауважити, що наявні матеріали далеко не рівнозначні за своєю інформативністю, що зумовлено рівнем і якістю розкопок та звітної документації. Переважна частина розкопок кінця XIX – початку XX ст. доступна лише у вигляді різної повноти письмових описів і розрізаних документів. Всі ці роботи відрізнялися досить низьким, з позицій сьогодення, рівнем методики розкопок і фіксації матеріалів. Матеріали, отримані в ході польових новобудовних досліджень останніх десятиліть XX ст., в більшості своїй вигідно відрізнялися досконалістю методики розкопок, рівнем фіксації, високою якістю польової та звітної документації.

Досить важливою проблемою і донині є також той факт, що значний фонд матеріалів новобудовних експедицій по проблематиці, що цікавить нас, досі не введений в науковий обіг. За нашими підрахунками, на сьогоднішній день тільки дещо більше ніж 50 % масиву поховальних пам'яток зрубної культури, дослідженого в Надазов'ї, знайшло своє відображення в розгорнутих публікаціях. Інша частина матеріалів доступна або в наукових звітах різної схоронності та якості, або у вигляді коротких повідомлень в щорічниках «Археологічні відкриття» і тезах конференцій.

У результаті досліджень до теперішнього часу накопичена значна в кількісному і якісному відношенні джерельна база, що характеризує могильники зрубної культури Надазов'я та прилеглих територій. Вже в результаті попереднього аналізу можна говорити про деякі регіональні відмінності та особливості в характеристиках курганної архітектури, планіграфії, поховальних споруд і пов'язаного з ними комплексу ідеологічних поглядів.

Список використаної літератури

1. Бобринский А. А. Курганы и случайные находки близ местечка Смела / А. А. Бобринский. – СПб., 1901. – Т. 3. – 174 с.
2. Бранденбург Н.Е. Об аборигенах Киевского края / Н.Е. Бранденбург // Труды XI Археологического съезда. – М., 1899. – Т. I. – С. 155–169.
3. Братченко С. Н. Исследования в Северо-Восточном Приазовье / [С. Н. Братченко, И.А. Писларий, Я.П. Гершкович и др.] // АО 1976 года. – М. : Наука, 1977. – С. 272–273.
4. Братченко С. Н. Раскопки курганов в Северо-Восточном Приазовье / [С. Н. Братченко, Я.П. Гершкович и др.] // АО 1978 года. – М. : Наука, 1979. – С. 308–309.
5. Братченко С. Н. Курганы у сел Песчаное и Раздольное в Приазовье / С. Н. Братченко // ДАС. – Донецк, 1997. – № 7. – С. 116–129.
6. Горбов В. Н. Охранные исследования в Приазовье / В. Н. Горбов, А.Н. Усачук // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. – Донецк, 1987. – С. 64–67.
7. Горбов В. Н. Курган бронзового века в Северо-Восточном Приазовье / В. Н. Горбов, А.Н. Усачук // Археологический альманах. – Донецк : Донбасс, 2011. – № 25. – С. 46–70.
8. Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 г. / В. А. Городцов // Труды XII Археологического съезда. – М., 1905. – Т. I. – С. 174–225.
9. Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии 1903 г. / В. А. Городцов // Труды XIII Археологического съезда. – М., 1907. – Т. I. – С. 211–285.
10. Городцов В. А. Культуры бронзовой эпохи в Средней России / В. А. Городцов. – М., 1916. – 106 с.
11. Дегерменджи С. М. Курганы Донеччини: загальний стан, проблеми обліку та охорони / С. М. Дегерменджи // Археологический альманах. – Донецк, 2004. – № 14. – С. 3–12.
12. Евдокимов Г.Л. Погребения эпохи поздней бронзы Астаховского могильника / Г.Л. Евдокимов. – К., 1992. – 45 с.
13. Журнал раскопок Н.Е. Бранденбурга 1888–1902 гг. – СПб. : Т-во Р. Голике и А. Вильборг, 1908. – 222 с.
14. Забавин В. О. Погребения срубной культуры длинного кургана у села Орловское (из раскопок В.К. Кульбаки) / В. О. Забавин // ДАЗ. – 2009/2010. – Донецк : Вид-во ДонНУ, 2010. – № 13/14. – С. 174–184.
15. Забавин В. О. Курганный могильник срубной культуры у восточной окраины г. Мариуполя / В. О. Забавин // Донецкий археологический сборник. – 2011а. – № 15. – С. 161–170.
16. Забавин В.О. Дослідження кургану зрубної культури в урочищі Гайдамацький Кут (Північно-Східне Приазов'я) / В. О. Забавин, С. Г. Небрат // Археологічні дослідження в Україні в 2011 р. – К. : ІА НАН України, 2012. – С. 210–211.
17. Зарайская Н. П. Раскопки в Донецкой области / Н. П. Зарайская, С. К. Стороженко, М. Л. Швецов // АО 1975 года. – М. : Наука, 1976. – С. 326.
18. Зарайская Н. П. Курганы у поселка Гусельск / Н. П. Зарайская, В.А. Косиков // Археологический вестник. – Запорожье, 1992. – № 3.– С. 16–17.
19. Заседания Московского предварительного комитета XIII археологического съезда // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе. – М., 1908. – Т. 2. – С. 121–142.

20. Ильюков Л.С. Курганы Миусского полуострова / Л. С. Ильюков, Л. М. Казакова. – Ростов : Изд-во Ростовского ун-та, 1988 – 168 с.
21. Каталог. Курганы Северо-Восточного Приазовья / В. А. Ларенок // Материалы и исследования Таганрогской археологической экспедиции. – Ростов-н/Д., 1998. – Вып. 3. – 257 с.
22. Качалова Н. К. Эрмитажная коллекция Н.Е. Бранденбурга / Н. К. Качалова // САИ. – М. : Наука, 1974. – Вып. В 4-12. – 56 с.
23. Кеппен П. И. О курганах. Предварительное разыскивание / П. И. Кеппен // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1908. – Т. 42. – С. 1–41.
24. Клименко В. Ф. Памятники срубной культуры в Северном Приазовье / В. Ф. Клименко, В.И. Цымбал // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V в. н.э.). – К., 1991. – С. 120–121.
25. Клименко В. Ф. Курганные древности Центрального Донбасса / В. Ф. Клименко, А.Н. Усачук, В.И. Цымбал. – Донецк, 1994. – 127 с.
26. Клименко В. Ф. Курганы юга Донетчины / В. Ф. Клименко. – Енакиево, 1998. – 220 с.
27. Косиков В. А. Мариупольский краевед Петр Митрофанович Пиневиц / В. А. Косиков, Р. П. Божко // ДАС. – Донецк, 1998. – № 8. – С. 5–14.
28. Косиков В. А. Новые документы о пребывании М.О. Макаренко в Донбассе / В. А. Косиков // Новые страницы истории Донбасса. – Донецк, 1999. – Кн. 7. – С. 274–276.
29. Кривцова-Гракова О.А. Степное Поволжье и Причерноморье в позднем бронзовом веке / О. А. Кривцова-Гракова // МИА. – 1955. – Вып. 46. – 167 с.
30. Кульбака В.К. Исследования Мариупольской экспедиции / В. К. Кульбака, И. И. Гнатко // АДУ 1991 р. – Луцьк, 1993. – С. 57–58.
31. Кульбака В.К. Давні індоєвропейці України в світлі новітніх археологічних досліджень / В. К. Кульбака, В. Качур. – Маріуполь, 2002 – 206 с.
32. Кульбака В.К. Курган срубной культуры у с. Коминтерново / В. К. Кульбака, В. О. Забавин, С. Г. Небрат // Гілея. – К., 2009. – Вип. 29. – С. 136–141.
33. Кучугура Л. І. Дослідження видатного українського археолога Н.О. Макаренка в м. Маріуполь у 1930–1933 роках / Л.І.Кучугура // Праці науково-дослідного інституту пам'ятко охоронних досліджень. – К. : АртЕк, 2007. – Вип. 2. – С. 71–86.
34. Ларенок В.А. Курганы у с. Рясное (Матвеево-Курганский район, Ростовская обл., раскопки 1988 г.) / В. А. Ларенок, П.А. Ларенок // Материалы и исследования Таганрогской археологической экспедиции.– Ростов-н/Д. : Гэфест, 1993. – Вып. I. – 64 с.
35. Лесков А.М. Раскопки курганов на юге Херсонщины и некоторые вопросы истории племен бронзового века Северного Причерноморья / А. М. Лесков // Памятники эпохи бронзы юга европейской части СССР. – К. : Наук. думка, 1967. – С. 7–19.
36. Литвиненко Р.А. К истории исследования курганных могильников в окрестностях каменных могил / Р. А. Литвиненко // Древности Северо-Восточного Приазовья. – Донецк, 1999. – С. 98–101.
37. Макаренко М.О. Маріупольський могильник / М. О. Макаренко. – К. : Вид-во ВУАН, 1933. – 151 с.
38. Миллер М. А. Керамика древних поселений Приазовья / М. А. Миллер // ЗСККОАИЭ. – Вып. 3/4. – Ростов н/Д., 1928.
39. Миллер М. А. К вопросу о развитии хозяйственных форм доклассового общества Нижнего Дона / М. А. Миллер, Б. В. Лунин // Советское краеведение в Азово-Черноморском крае. – Ростов н/Д, 1935. – Вып. 3.

40. Михайлов Б.Д. Работы Мелитопольского краеведческого музея / Б. Д. Михайлов // АО 1975 года. – М. : Наука, 1976. – С. 363–364.
41. Огульчанский О.Я. Археологічні пам'ятки Північного Приазов'я: (за матеріалами досліджень 1938 – 1948) / О.Я. Огульчанский // Археологія. – К., 1950. – Т. 4. – С. 132–140.
42. Папанова В.А. Підсумки польової розвідки та науково-рятивних робіт у Бердянському р-ні Запорізької обл. / В. А. Папанова // Археологічні дослідження в Україні в 2011 р. – К. : ІА НАН України, 2012. – С. 232.
43. Пиневиц П. М. Отчет об археологических раскопках в Мариупольской округе, произведенных в 1927 году / П. М. Пиневиц // Ф. МКМ, № 6937-К.
44. Пиневиц П.М. Археологические обследования на Мариупольщине и археологические раскопки 1928 г. // НА ІА НАН України, ф. ВУАК, № 202/26.
45. Плешивенко А. Г. Могильник кургана «Бабакова Могила» из Северного Приазовья / А. Г. Плешивенко // ДСПК. – Запорожье, 1993. – № 4.– С. 128–156.
46. Плешивенко А. Г. Курганный могильник у с. Конские раздоры / А. Г. Плешивенко // ДСПК. – Запорожье, 1995. – № 5.– С. 143–159.
47. Потапов В. В. Раскопки курганов на правом берегу р. Миус / В. В. Потапов. // Труды АНИБ. – Ростов-н/Д., 2005. – Т. 2. – С. 78–107.
48. Привалова О. Я. Работы Донецкого краеведческого музея / О. Я. Привалова // АО 1975 года. – М. : Наука, 1976. – С. 380.
49. Привалова О. Я Исследования курганов на территории Донецкой области / О. Я. Привалова, А.И. Привалов // АО 1976 года. – М. : Наука, 1977. – С. 355–356.
50. Привалова О. Я Работы Донецкого краеведческого музея / О. Я. Привалова, А.И. Привалов, Н.П. Зарайская, В.Г. Хомутов // АО 1977 года. – М. : Наука, 1978. – С. 375.
51. Привалова О. Я Раскопки курганов в бассейне р. Кальмиус / О. Я. Привалова, А.И. Привалов // АО 1979 года. – М. : Наука, 1980. – С. 325–326.
52. Привалова О.Я. Грунтовые могильники срубной культуры на Донетчине / О. Я. Привалова // Актуальные проблемы охраны и исследований археологических памятников в Центральном Донбассе. – Перевальск, 1988. – С. 24–26.
53. Привалова О. Я Срубные погребения Николаевского могильника в бассейне Кальмиуса / О. Я. Привалова // Древности Северо-Восточного Приазовья. – Донецк, 1999. – С. 8–97.
54. Привалова О. Я Раннесрубный могильник Малый Кут в Северном Приазовье / О. Я. Привалова // Археологический альманах. – Донецк, 2001. – № 10. – С. 145–154.
55. Привалова О. Я Курганы бассейна Мокрой Волновахи (Северо-Восточное Приазовье) / О. Я. Привалова // Археологический альманах.– Донецк, 2004. – № 14. – С. 153–177.
56. Пустовалов С. Ж. Наследие В.А.Городцова и современные проблемы периодизации памятников степной бронзы / С.Ж. Пустовалов // Бронзовый век Восточной Европы: Характеристика культур, хронология и периодизация : материалы междунар. науч. конф. «К столетию периодизации В.А. Городцова бронзового века южной половины Восточной Европы». – Самара : НТЦ. – 2001. – С. 42–50.
57. Репников Н. И. Список курганов, составленный академиком Кеппеном / Н. И. Репников // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – 1908. – Т. 42. – С. 42–55.
58. Самар В. А. К истории изучения Северного Приазовья – Лукоморья (10 лет Восточной археологической экспедиции) / В. А. Самар, А. Л. Антонов // Музейный вісник. – Запоріжжя, 2002. – Вип. 2. – С. 77–85.

59. Самар В. А. История изучения памятников археологии на востоке Запорожской области (Северное Приазовье – Лукоморье) / В. А. Самар // Музейный вестник. – Запоріжжя, 2005. – Вип. 5. – С. 3–31.
60. Самоквасов Д. Я. Основания хронологической классификации и каталог коллекций древностей / Д. Я. Самоквасов. – Варшава, 1892. – 101 с.
61. Самоквасов Д. Я. Могилы Русской Земли / Д. Я. Самоквасов. – М., 1908. – 271 с.
62. Сасенко В. Н. Токмаччина в історії євразійських степів / В. Н. Саєнко. – Токмак, 2007. – 180 с.
63. Список памятников археологии Украины. Донецкая область / О. Я. Привалова, А.И. Привалов. – К. : УООП, 1988. – 110 с.
64. Спицин А. А. Курганы с окрашенными костяками / А. А. Спицин // Записки Российского Археологического Общества. – СПб., 1899. – Т. 11, вып. 1/2. – С. 3–97.
65. Тереножкін О. І. Кургани в долині р. Молочної / О. І. Тереножкін // АП. – К., 1960. – Т. 8. – С. 3–16.
66. Тощев Г. Н. Развитие археологии в Запорожском крае (17 – первая треть 20 в.) / Г. Н. Тощев. – Запорожье, 1997. – 14 с.
67. Тощев Г. Н. Древности Запорожского края. (Материалы к Своду памятников истории и культуры) / Г. Н. Тощев, М. В. Ельников, О. В. Дровосекова. – Запорожье, 2003. – 124 с.
68. Трифилев Е. П. Археологическая экскурсия по течению р.р. Кальмиуса и Кальчика в пределах Мариупольского уезда Екатеринославской губернии летом 1904 г. / Е. П. Трифилев // Труды XIII Археологического съезда. – М., 1907. – Т. I. – С. 366–368.
69. Усачук А. Н. О культурной принадлежности некоторых погребений из раскопок В.А. Городцова в Донбассе / А. Н. Усачук // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. – Донецк, 1986. – С. 22–23.
70. Усачук А. Н. Н.Е. Макаренко: срубные материалы / А. Н. Усачук // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца. – Луганск, 1990. – С. 115–116.
71. Усачук А. Н. Исследование курганов срубного времени (по материалам архива и фондов Донецкого краеведческого музея) / А. Н. Усачук // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею. – Полтава, 1991. – Ч. 2. – С. 46–48.
72. Усачук А. Н. Раскопки Н.Е. Макаренко и В.М. Евсеева на территории Донецка / А. Н. Усачук // ДАС. – Донецк, 1993. – № 3. – С. 46–52.
73. Усачук А. Н. Исследования В.М. Евсеева в восточных районах Донецкой области / А. Н. Усачук // ДАС. – Донецк, 1994. – № 5. – С. 97–104.
74. Усачук А. Н. Курганы Донбасса в народном восприятии и научной практике (до начала XX века): мифы и реальность / А. Н. Усачук, Ю.Б. Полидович, А.В. Колесник // Археологический альманах. – Донецк, 2004. – № 14. – С. 13–55.
75. Усачук А. Н. Очерк истории изучения курганов Донбасса в XVIII–XIX веках / А. Н. Усачук А.В. Колесник // Літопис Донбасу. – Донецьк, 2004а. – № 12. – С. 5–29.
76. Усачук А.М. Розкопки кургану на околиці м. Маріуполя (Північно-Східне Приазов'я) / А.М. Усачук, В.В. Циміданов, В.А. Подобід, Р.О. Литвиненко // АДУ в 2005 – 2007 рр. – К. ; Запоріжжя, 2007. – С. 388–395.
77. Усачук А. Н. Раскопки кургана срубной культуры на территории аэропорта города Донецка / А. Н. Усачук, В.А. Подобед, Ю.Б. Полидович, В.В. Цимиданов // ДАЗ. – 2009/2010. – Донецьк : Вид-во ДонНУ, 2010. – № 13/14. – С. 185–202.
78. Харламов В.А. Раскопки на берегах р. Кальмиуса и в области Войска Донского / В.А. Харламов // Труды XIII Археологического съезда. – М., 1908. – Т. 2. – С. 235–236.

79. Шапошникова О.Г. Некоторые итоги исследования многослойного поселения у с. Раздольное / О.Г. Шапошникова // Археологические исследования на Украине 1965–1966 гг. – К., 1967. – Вып. I. – С. 87–90.

80. Швецов М.Л. Исследование курганного могильника у д. Самойлово / М. Л. Швецов // АО-1981. – М. : Наука, 1982. – С. 332.

81. Швецов М.Л. Курганы у с. Самойлово (басейн Грузского Еланчика, Северо-Восточное Приазовье) / М.Л. Швецов // Археологический альманах. – Донецк, 2004. – № 14. – С. 233–259.

Стаття надійшла до редакції: 10.09.2012.

V. Zabavin

HISTORY OF RESEARCHING BURIAL SITES OF THE UPPER AZOV «SRUBNA» CULTURE

One can determine five stages in the history of researching the burial sites of the Upper Azov «srubna» culture. The first stage (until the early 20th century) is characterized by primary studies of the Upper Azov Area carried out by allied professionals as well as by first unsystematic excavations of burial mounds. It is also characterized by the amorphous quantity of overgrown and falling skeleton frames. That was the time for accumulating the general historical knowledge. That was the time for differentiation between the purely scientific and the purely amateur theses. That was the time for developing methods of excavating burial mounds and understanding their significance as an archeological source. The second stage (the early 20th century) is concerned with the first attempts of classification and unification of the materials obtained from excavations of grave-mounds. Next comes determination of particular burial groups reflecting the main stages of the Bronze Age accompanied by insufficient field studies. The third stage (the mid 1920s – the late 1940s) is mainly characterized by inconsiderable accumulation of sources as a result of sporadic excavations of burial mounds on industrial construction sites followed by stagnation and cessation of the research until the mid 1930s. The fourth stage (the 1950s – the 1960s) was marked by research of a number of settlements located in the Upper Azov Area and of the adjacent territories as well as by some excavation of burial sites (mainly on the territory of Zaporizhzhya part of the Upper Azov Area). The stage was also marked by the first generalized materials obtained as a result of the research. The brand new fifth stage (the 1970s – 1991) was characterized by rapid growth in the number of sources obtained, first of all, from the materials taken from the grave-mounds that were under research on the new construction sites on the areas subject to irrigation as well as by further evaluation and comprehensive study thereof. The sixth stage, the last one, (1991 – until nowadays) is already able to tell the sporadic accumulation of sources from the true study of the Upper Azov «srubna» timber-grave culture. This stage is going on nowadays.

Key words: history of archeology, the Bronze Age, «srubna» timber-grave culture.

УДК 902.2(477.7)"193"

П. Ю. Соколова

ИССЛЕДОВАНИЯ Н.Е. МАКАРЕНКО В СЕВЕРНОМ ПРИАЗОВЬЕ В 30-Е ГГ. XX В.

Статья освещает основные вехи жизни, научной и общественной деятельности известного советского археолога Н.Е. Макаренко – профессора Киевского университета и Художественного института, члена Всеукраинской академии наук (ВУАН) и Всеукраинской археологической комиссии (ВУАК). Он проводил

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Маріупольський державний університет

ВІСНИК

МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

СЕРІЯ: ІСТОРІЯ. ПОЛІТОЛОГІЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Головний редактор чл.-кор. НАПН України, д. політ. н., проф. К. В. Балабанов

Засновано у 2011 р.

ВИПУСК 4-5

МАРІУПОЛЬ – 2012

УДК 3(05)

Вісник Маріупольського державного університету
Серія: Історія. Політологія
Збірник наукових праць
Видається 3 рази на рік
Заснований у 2011 р.

Затверджено до друку Вченою радою МДУ (протокол №2 від 31.10.2012 р.)

Видання включено до міжнародної, спеціалізованої, наукометричної бази даних
Index Copernicus International sp.z o.o.

Головна редколегія:

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов
Заст. головного редактора – к.е.н., проф. О. В. Булатова

Члени редколегії: д.ю.н., проф. М. О. Баймуратов, д.ф.н., проф. С. В. Безчотнікова,
д.і.н., проф. В. М. Романцов, д.культурології, проф. Ю. С. Сабадаш,
д.е.н., проф. І. Г. Яремчук

Редакційна колегія серії:

Відповідальний редактор – д.і.н., проф. В. М. Романцов
Заступник відповідального редактора – к.філос.н., доц. С. В. Янковський
Відповідальний секретар – к.і.н., доц. С. П. Пахоменко

Члени редакційної колегії: д.політ.н., проф. В. А. Войналович,
д.і.н., проф. А. В. Гедьо, д.і.н., проф. О. І. Гуржій, д.політ.н., проф. Г. І. Зеленко,
д.і.н., проф. Ф. Ігуменіду (Республіка Кіпр), д.політ.н., проф. І. Г. Онищенко,
д.політ.н., проф. М. І. Панчук, д.і.н., проф. І. С. Пономарьова,
д.і.н., проф. Ю. Д. Пряхін, д.політ.н., проф. С. Ю. Римаренко,
д.і.н., проф. В. М. Романцов, д.політ.н., проф. А. Романо (Італійська Республіка),
д.і.н., проф. О. П. Реєнт, д.і.н., проф. Н. Р. Темірова

Засновник Маріупольський державний університет
87500, м.Маріуполь, пр.Будівельників, 129а
тел.: (0629)34-60-93; e-mail: istfak_mdgu@ukr.net

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
(Серія КВ №17802-6652Р від 24.05.2011)
Тираж 100 примірників. Замовлення №469.4

Видавець МФ ТОВ «Друкарня "Новий світ"»
87510, м.Маріуполь, Красномаякська, 2; тел.: (0629)41-35-13
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ДК №1792 від 20.05.2004

ЗМІСТ

АРХЕОЛОГІЯ ДОІСТОРИЧНОЇ ДОБИ

Качмар О.В. ПРОБЛЕМА ПЕРЕХОДУ ВІД СЕРЕДНЬОГО ДО ПІЗНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ НА ТЕРИТОРІЇ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ	10
Цеунов І.А. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЯМНИХ ПЛЕМЕН ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я	13
Заворотна Г.В. ТОПОГРАФІЯ ЗРУБНИХ ПАМ'ЯТОК ПРИАЗОВ'Я	16

АРХЕОЛОГІЯ АНТИЧНОСТІ ТА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Воронова М.Ю. КУЛЬТУРА АНТИЧНОГО ХЕРСОНЕСУ ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДЖЕРЕЛАМИ	19
Третяк М.О. ФЕОДОСІЯ – МІЛЕТСЬКЕ МІСТО В СХІДНІЙ ТАВРИЦІ (АРХЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ).....	22
Гузь О.Є. АРХЕОЛОГІЧНІ ЗНАХІДКИ НА ТЕРИТОРІЇ НІЖИНЩИНИ..	26
Різниченко Я.В. ДО ПИТАННЯ ПРО ІДЕНТИФІКАЦІЮ САЛТІВСЬКО- МАЯЦЬКОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ З ХАЗАРСЬКИМ КАГНАТОМ.....	30
Прищепя Б.А. ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ВОЛИНСЬКИХ МІСТ ЕПОХИ КИЇВСЬКОЇ РУСИ У 1991–2010 РР.	34

ГЕНДЕРНА АРХЕОЛОГІЯ

Кищенко В.В. ЗНАКОВІСТЬ СТРЕЛЫ В КОНТЕКСТЕ ЖИЗНЕННОГО ПУТИ (НА ПРИМЕРЕ ЭТНИЧЕСКОЙ СРЕДЫ СИБИРИ)	49
Панкова А.І. ЖІНОЧИЙ ФАКТОР У МІНОЙСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ ЕПОХИ БРОНЗИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ АНТРОПОМОРФНОЇ ПЛАСТИКИ).....	57
Вахрамеева А.В. КУЛЬТ ДЕМЕТРЫ В БОСПОРСКОМ ЦАРСТВЕ (ПО МАТЕРІАЛАМ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ).....	61
Демідко О.О. ГЕНДЕР І СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ В ПОЛОВЕЦЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....	65

ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

Забавін В.О. ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОХОВАЛЬНИХ ПАМ'ЯТОК ЗРУБНОЇ КУЛЬТУРИ НАДАЗОВ'Я.	73
Соколова П.Ю. ИССЛЕДОВАНИЯ Н.Е. МАКАРЕНКО В СЕВЕРНОМ ПРИАЗОВЬЕ В 30-Е ГГ. XX В.....	87